

Богослужіння Православної Церкви як вираження правильного вчення

протоієрей Василь Клочак

Протягом всієї історії християнства, православна віра була невіддільна від молитви та богослужіння, а богослужіння виражало віру Церкви. Цю невіддільність *Lex orandi* і *Lex credendi* (лат.: правило молитви і правило віри) знало древнє чернецтво. Авва Євагрій писав: «Хто молиться, той богослов»¹.

Для православної людини усе богослів'я є богослужіння і навпаки. Багато богослужбових текстів взято із Біблії². Отже вивчення православного богослів'я неодмінно має включати в себе вивчення богослужіння. Церковне богослужіння сприяє зміцненню нашої віри і розкриває її зміст. Можна не читати об'ємних підручників з догматики, катехізису, а тільки уважно вслухатися в слова церковних молитов, і дізнаємося про великі скарби православного богослів'я і аскетички.

Не буде перебільшенням сказати, що головною відмінною рисою Православної Церкви є її літургічна домінанта. Насамперед це Церква, яка здійснює богослужіння, тому і зібрання моїльників називають церквою. Богослужіння стоїть на першому місці, догмати і благоустрій – на другому. Однак не слід розуміти ці слова так, ніби богослужіння можна здійснювати без узгодження із догматом, адже богослужіння і є виразом правильного вчення. Насправді, неможливо належним чином зрозуміти православне богослужіння до тих пір, поки не побачиш у ньому проголошення православної віри. Ці два аспекти нероздільні.

Богослужіння і віровчення Церкви дуже тісно пов'язані. Згідно принципу «закон молитви є закон віри» значить, що слова моли-

¹ Об изменяемости и неизменности православного богослужения. Доклад, прочитанный о.А.Мейендорфом на 3-й Международной научной церковной конференции, посвященной 1000-летию Крещения Руси, «Литургическая жизнь и церковное творчество русского Православия» (Ленинград, февраль 1988 года). Печатається по: Вестник РХД. – Париж, 1988. No 153 (II). [Електронний ресурс].

² Протопресвітер Александр Шмеман. Литургия и жизнь. [Електронний ресурс].

тов, гімнів і всього, що читається або співається в Церкві, виражає її догматичне вчення. Віра виражається в молитві і перевіряється нею. За своєю авторитетністю, догматичною бездоганністю богослужбові тексти займають в Церкві друге місце після Священного Писання³.

Будучи не просто творінням видатних богословів і письменників, але частиною молитовного досвіду людей, що досягли святості і обожнення, богослужбові тексти за своїм богословським авторитетом знаходяться навіть вище творінь Отців Церкви. Бо не все в творах Отців має рівну цінність і не все отримало загальноцерковне визнання. Богослужбові ж тексти, навпаки, визнані усією Церквою як «правила віри», бо протягом багатьох століть читалися і співалися повсюдно в православних храмах: все помилкове й чуже, що могло б вкратися у них через непорозуміння або по недогляду, було відсіяне самим церковним Переданням; залишилося лише чисте і бездоганне богослів'я, обрамлене в поетичні форми церковних гімнів.

Найперше це відноситься до уставних чинопослідувань служб добового, седмичного та річного кіл, що складають зміст таких богослужбових книг як Октоїх, Тріоді Постової, Тріоді Цвітної і Міней. Літургійні тексти цих книг – це розлогі тлумачення на окремі епізоди із життя Христа та Його вчення. У цьому сенсі можна говорити про те, що літургійні тексти є «Євангелієм від Церкви». Протягом усього церковного року – від Різдва до Вознесіння – земне життя Спасителя проходить перед духовним поглядом віруючого. І саме богослужбові тексти дають йому можливість зустрітися з євангельською історією, яка завдяки їм стає частиною духовного досвіду віруючого. Богослужбові тексти дозволяють християнину бути в момент зачаття Спасителя Пресвятою Богородицею, у Вифлеємі під час Його народження, на Фаворі в момент Преображення, в Сіонській світлиці під час Таємної Вечері, на Голгофі в день розп'яття.

Богослужбові тексти – не просто коментар Євангелія, це – доповнення, бо в багатьох випадках вони говорять про те, про що Євангеліє мовчить. Для прикладу візьмем богослужіння свята Благовіщення Пресвятої Богородиці.

За ідейним змістом богослужіння в день Благовіщення являє собою розлоге і глибоке тлумачення Євангельського читання про благовістя

³ Дудченко Андрей, прот. [Електронний ресурс].

Архангела Гавриїла Діві Марії перед зачаттям Нею втіленого Бога Слова. Богослужбові стихирі і канон даного свята присвячені поясненню Архангельського вітання Пресвятої Богородиці і Її відповіді на благовістя (Лк. 1, 26-38). Завдяки цій екзегезі весь таємничий сенс згаданої Церквою події постає перед свідомістю віруючих в його вселенському значенні.

Св. Феофан, митрополит Нікейський, склав в VIII столітті канон свята у формі діалогічної розмови Архангела з Приснодівою і майстерно ввів в нього старозавітні пророцтва про Боговтілення. Мова канону багата науково-богословськими термінами.

Вісником радості на землі про втілення Сина Божого був «раб безплотний» і разом «воїн безтілесний» – Архистратиг Гавриїл. На шостий місяць, після зачаття праведною Єлизаветою Іоана Предтечі, він, по Божому промислу, «злетів з неба» в Галилейске місто Назарет, де жила Діва Марія

В шостий місяць посланий був архистратиг до Тебе, Діви чистої, сповістити Тобі слово спасіння, разом же і взивати до Тебе: радуйся, обрадувана, Господь з Тобою; народиши Сина превічного від Отця, і спасе людей Своїх від гріхів їхніх.

Посланий був Гавриїл архангел з неба від Бога до Діви непорочної у град Галилейський Назарет благовістити Їй дивне зачаття. Посланий був раб безплотний до одухотвореного града і до дверей духовних сповістити про владичне пришествя; посланий був воїн небесний до палати пресвятої слави підготувати Творцеві оселю. І, прийшовши до Неї, взивав: радуйся, престоле вогневидий, славніший за четвероглядних⁴.

З'явившись в Назареті, Архистратиг розмірковував про майбутнє чудо, про те, як вміститься у дівочу утробу Пречистої, по одному тільки слову Її згоди на те, Неосяжний і Невмістимий Бог Слово.

Посланий був з небес Гавриїл архангел благовістити Діві зачаття; і прийшов у Назарет, думаючи в собі, дивуючись чуду: о, як Той, Хто в небесах неосяжний, Дівою народжується? Маючи престолом небеса і підніжжям землю, в утробі дівочій вміщається! На Нього шестикрили і багатоокі дивитися не можуть; єдиним сло-

⁴ Мінея святкова. – К., 2003. Ч.2. – С. 72.

вом від Неї воплотитися благозволив, Боже Слово істинне. Чому я стою і не говорю Діві: радуйся благодатна, Господь з Тобою...

Архангельське вітання збентежило Пречисту Діву. З подивом Вона сказала віснику:

Як зрозуміти, ангеле, силу твоїх слів? Як буде те, що ти сказав? Скажи ясніше, як зачну, будучи безмужною Дівою? Як Я стану Матір'ю Творця Мого?

Від пророка, що колись провістив Еммануїла, Я чула про якусь Діву Святу, що вона народить; хочу зрозуміти, як природа людська витримає з'єднання з Богом?

Освітлений сяйвом Бога Вседержителя, істини проповіднику, скажи, Гавріїле, найправдивіше: як Я, маючи навіть чистоту нетлінну, можу народити плоттю безплотне Слово?

Заспокоюючи Марію, Архангел промовляє:

Я є Божий посланець, щоб сповістити Тобі про Божественну Раду. Чому боїшся, Всенепорочна, мене, що Тебе більше боїться? Чого благоговієш, Владичице, переді мною, що перед Тобою чесно благоговіє?

Тобі дана божественна радість, Богомати; Тобі про радість все творіння співає, Богоневісто; бо Ти єдина називаєшся Матір'ю Сина Божого, Пречиста⁵.

В зачатті Втіленого Бога Пресвята Діва Марія піднеслася над тлінним матеріальним єством, перевершила закони природи Вона наочно для всього світу явилася верхнім щаблем ліствиці Якова, на якій, згідно видіння патріарха, утверджувався Бог⁶. Господь наш Ісус Христос від Богоматері прийняв «Адамову убогість, воплотився у чужий образ», крім гріха, «щоб, прийнявши гірше, дати нам краще»⁷.

Звичайно, що можна сприймати подібного виду тексти як поетичні вимисли, як «церковну риторичку», а можна побачити в них щось більше – прагнення і здатність проникнути в почуття і переживання тих людей, чиїми руками творилася Священна Історія. Візантійські

⁵ Мінея святкова. – К., 2003. – Ч.2. – С. 68-80.

⁶ Там само. – С. 84, 85.

⁷ Там само. – С. 85, 86.

творці церковної гімнографії використовували багатючий арсенал літературних прийомів для вираження богообявлених істин. Весь цей арсенал був їм необхідний тому, що вони говорили про те, що око не бачило, вухо не чуло і що на серце людині не приходило (1 Кор 2. 9), про те, що знаходиться за межами можливостей людського розуму і що осягається вірою. У християнстві є багато таємничих істин, які важко викласти мовою прози: необхідна поезія, щоб допомогти людині прилучитися до них.

Ще одним прикладом можуть бути богослужбові тексти, присвячені зішестю Христа в пекло. Про цю подію в Євангелії прямо взагалі нічого не говориться, про неї лише згадано в Посланні апостола Петра (1 Пет. 3, 18-21; 4, 6). Однак у Древній Церкві віра у зішестя Христа в пекло була дуже сильна. Вона, зокрема, знайшла відображення у численних апокрифах, таких як «Євангеліє Варфоломія» та «Євангеліє Никодима». З ранньохристиянських пам'яток вона перейшла в гімни преподобних Єфрема Сірина і Романа Сладкопівця, а звідти – в богослужіння Православної Церкви. Безліч текстів Октоїха, Тріоді постової і Тріоді цвітної присвячено зішестю Христа в пекло.

Особливо чудові, в плані богословського осмислення цієї події, богослужбові тексти Великої Суботи. Центральним моментом великосуботньої утрени є читання віршів Псалма 118 з додаванням до кожного вірша «похвал» авторство яких належить невідомому поетові, що жив не пізніше XIV століття. У «похвалах» кілька основних тем. Йдеться, зокрема, про те, що Син Божий постраждав і помер, виконуючи волю Отця, що послав Його для спасіння світу; в той же час Його смерть неодноразово називається «добровільною». По особливому говориться про Божу Матір, яка стояла біля хреста Христового і оплакувала свого Сина. Деякі з «похвал» звернені до Божої Матері і Йосифа Аримафейського; деякі написані від імені Божої Матері і звернені до Ісуса. В словах, звернених до Юди, автор викриває його за зраду. В тексті невідомого автора «похвал» містяться також звинувачення на адресу іудеїв, які не прийняли свого Месію і віддали Його на ганебну смерть.

Проте головна тема «похвал» – це викуплення і спасіння людства, яке через гріх першого Адама опинилося в пеклі. Христос прийшов на пошуки занепаłego Адама, але не знайшовши його на землі, втілений Бог зійшов в безодні пекла для того, щоб викупити його. Як і в

багатьох піснеспівах Октоїха, підкреслюється універсальний характер викуплення, здійсненого Христом. Говориться про воскресіння Христом мертвих, яке описується як «спустошення» пекла воскреслим Христом:

Ісусе Христе мій, Царю всіх, чого шукаючи до суцих у пеклі прийшов єси, чи не рід людський визволити? Як стерпить пекло пришествя Твоє, Спасе, і не страждатиме зі смутку ще гірше, спалахом світла засліплене?

На землю прийшов Ти, щоб спасти Адама, і, не знайшовши його на землі, навіть до пекла зійшов, шукаючи його .

Як пшеничне зерно, потрапивши в надра землі, багатозернистий приніс Ти колос, визволивши людей, що від Адама .

Хоч і в гробі погребався, хоч і до пекла йдеш Ти, але гроби спустошив Ти, Христе, і пекло спорожнив .

Служняним був Ти Отцеві Твоєму, Слове, і навіть до пекла лютого зійшов, і воскресив рід людський⁸ .

Ще одним важливим текстом великопостової служби, більш древнім, ніж «похвали» є канон, написаний кількома авторами у VIII-X століттях. В тропарях канону, звернених до похованого і воскреслого Сина Божого, з особливою силою виражена думка про загибель пекла завдяки зішествю в нього Христа, про припинення влади пекла над людьми:

Зустріло Тебе, Слове, пекло і засмутилося, бачачи чоловіка, вкритого ранами – й обоженого і Всемогутнього; і від цього страшного явища загинуло .

Царює ще пекло над родом людським, але не вічно, бо, будучи покладеним у гробі, Ти, Безсмертний, животворчою рукою владу смерти знищив і провістив від віку суцим у пеклі визволення істинне, Спасе, воскресивши із мертвих першим .

Вразилося пекло у саме серце, коли прийняло Пораненого списом у ребра, і стогне, знесилюване вогнем Божества на спасіння нас, що співаємо: Визволителю Боже, благословен єси⁹.

⁸ Тріодь постова. – К., 2002. – С. 608-615.

⁹ Там само. – С. 641-643.

Сенс Христового подвигу викуплення людства, розкривається в синаксарії, складеному близько XIV століття. Він, свого роду, підсумовує богословський зміст літургійних гімнів Великої суботи¹⁰.

Центральна тема цього тексту – догмат вилуплення, який виражений тут в термінології, близькій до тієї, що використовувалася богословами III ст.

Інша думка синаксарія, наступна: тіло Христове, будучи підвладне «*тлінню*», не зазнало «*зотління*» або «*розкладання*». Це термінологічне розходження було запропоноване преподобним Іоаном Дамаскіном на противагу вченню афтартодокетів про нетління плоті Христової.

Нарешті, в синаксарії розвивається думка про те, що пекло було «*обмануте*», коли туди зійшов Христос. Ця думка, що знайшла своє відображення також у «*Огласительному слові святителя Іоана Златоуста у світлоносний день Воскресіння Христового*»¹¹, походить від теорії святителя Григорія Ніського, згідно з якою Бог обманув диявола, приховавши під «*приманкою*» людської плоті Своє Божество. Бо пекло «*Узяло тіло, а знайшло Бога*» і, таким чином, було зруйноване із середини. Якщо ця теорія може здатися дещо штучною і натягнутою в тому вигляді, в якому вона виражена у Григорія Ніського, то в богослужбових текстах вона звучить цілком переконливо, так як тут мова іде не стільки про те, що Бог «*обдурив*» диявола, скільки про те, що диявол «*обманувся*» прийнявши Христа за просту людину.

Отже, ми бачимо, що богослужбові тексти Великої Суботи не тільки говорять про подію, яка в Євангелії залишилася без згадки, а й пропонують глибоке богословське осмислення цієї події. У коротких і лаконічних рядках богослужбових текстів міститься синтез того, чому богослови багатьох століть присвячували цілі трактати.

Можна було б навести багато інших прикладів, але і цього достатньо для ілюстрації думки про те, що богослужбові тексти Православної Церкви мають виняткове значення для православного християнина. Завдяки їм участь у православному богослужінні стає не тільки школою молитви, а й школою богослів'я, школою правильного вчення.

¹⁰ Синаксарий на Великую Субботу. [Електронний ресурс].

¹¹ Тріодь квітня. – К., 2002. – С. 28-30.

Богословському авторитетові богослужбових текстів, що містяться в Служебнику, Часослові, Октоїху, Тріоді постовій, Тріоді цвітній і Мінеях звичайно ж ніхто заперечувати не буде. Однак, на жаль, для рядового православного віруючого, зміст богослужбових текстів цих книг в більшості є недоступний. В цьому бачаться наступні причини:

- *По-перше*, більшість з них взагалі не використовується в храмах, бо там немає щоденного богослужіння, і навіть якщо воно є, то багато скорочуються (синаксарії, наприклад, опускаються практично повсюдно).
- *По-друге*, багато піснеспівів виконуються в храмі один або кілька разів на рік, тому їх важко відразу сприйняти.
- *По-третє*, бажання чтиця або співців справити враження на моїльників своїми вокальними можливостями, потішити слух часто не сприяє зануренню віруючого в молитовне переживання таємниць віри.

Єдиний спосіб долучитися до багатств літургійної поезії Православної Церкви – її систематично вивчати, як вивчають музику, математику, інші мистецтва і науки. Вивчати богослужбові тексти можна декількома способами:

- ходити щодня в храм і слідкувати за книгами що там співається і читається.
- читати і співати на кліросі.
- читати богослужбові книги дома.

Закінчити мені хочеться словами святого праведного Іоана Кронштадтського: храм і богослужіння є уособлення всього християнства. Тут в словах, в особах і діях відтворюється все домобудівництво нашого спасіння, вся священна і церковна історія, премудрість, вірність і незмінність Бога в обітницях і пророцтвах, правда і святість Його, вічна сила Його. Тут дивовижна у всьому гармонія – це справжня божественна премудрість, доступна простим, люблячим серцям¹².

¹² Иоанн Кронштадтский. Мысли о Церкви и православном богослужении. – Т. 1. – СПб., 1905. – С.135.

Список джерел і літератури:

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
2. Дудченко Андрей, прот. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/291>
3. Иоанн Кронштадтский. Мысли о Церкви и православном богослужении. – Т. 1. – СПб., 1905. – 185 с.
4. Мінея святкова. – Ч. 2. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2003.
5. Об изменяемости и неизменности православного богослужения. Доклад, прочитанный о.А.Мейендорфом на 3-й Международной научной церковной конференции, посвященной 1000-летию Крещения Руси, «Литургическая жизнь и церковное творчество русского Православия» (Ленинград, февраль 1988 года). Печатается по: Вестник РХД. Париж, 1988. No 153 (II). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rkcv.ru/node/79>
6. Протопресвитер Александр Шмеман. Литургия и жизнь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1107/Православное богослужение](http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1107/Православное_богослужение)
7. Синаксарий на Великую Субботу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://halkidon2006.orthodoxu.ru/> Библиотека православной книги «Халкидон».
8. Тріодь постова. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, – К., 2002.
9. Тріодь квітна. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, – К., 2002.